

Sabbân'ın Nahiv Terimlerine Yaklaşımı

Sabbân's Approach to Nahiv Terms

Dr. Öğr. Üyesi Turan BAHŞİ

turanbahsi@akdeniz.edu.tr

Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Akdeniz University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric

[0000-0003-0900-9258](https://orcid.org/0000-0003-0900-9258)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

30 Kasım / November 2023

24 Ocak / January 2024

15 Mart / March 2024

Atıf Bilgisi / Cite as:

Bahşi, Turan. "Sabbân'ın Nahiv Terimlerine Yaklaşımı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Mart 2024), 94-118.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.1398403>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Sabbân'ın Nahiv Terimlerine Yaklaşımı

Öz ► Bu makalede Sabbân'ın (öl. 1206/1792) Üşmûnî'ye (öl. 918/1513) ait *Elfiyye* şerhi üzerine yazdığı hâşiyesindeki nahiv terimlerini ele alış biçimi incelenmektedir. Araştırmada hâşiyede bulunan nahiv terimlerine odaklanılmış, gramere ilişkin kurallar çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Nitel araştırma tekniklerinden doküman analizi metodu esas alınarak yapılan bu çalışmada ilk olarak terim kavramı ele alınmış ve nahiv ilminde kullanılan terimlerden bahsedilmiştir. Ardından Sabbân'ın nahiv terimlerine yaklaşımı tarama ve tasnif yöntemleriyle belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan araştırmada Sabbân'ın nahiv terimlerine ihtilaf odaklı ve disiplinler arası bir yaklaşım sergilediği sonucuna varılmıştır. Onun ihtilaf odaklı yaklaşımında ön plana çıkan husus, gramer terimlerine dair ihtilaflara öz bir şekilde yer vermesi bununla birlikte salt nakille yetinmeyip aynı zamanda kendine özgü tercihler üretebilmesidir. Ayrıca Sabbân'ın nahiv istihlamlarını açıklarken sahip olduğu ilmî müktesebatı da kullandığı, terimleri lügat, belâgat ve mantık ilimlerine dair veriler ışığında analiz ettiği tespit edilmiştir. Makalenin, nahiv disiplininde terminoloji alanında çalışma yürütecek araştırmacılara katkı sunması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, Terim, Sabbân, Hâşiyeye.

Sabbân's Approach to Nahiv Terms

Abstract ► In this article, Sabbân's (d. 1206/1792) treatment of grammar terms in his annotation on the *Elfiyye* commentary of Üşmûnî (d. 918/1513) is examined. The research concentrates on the grammatical terms found in the gloss, excluding rules related to grammar from the scope of the study. Employing qualitative research techniques, particularly the document analysis method, the study first discusses the concept of terminology and introduces grammatical terms used in the field of nahiv. Then, Sabbân's approach to syntax terms was tried to be determined by scanning and classification methods. The research concluded that Sabbân exhibited a conflict-oriented and interdisciplinary approach to syntax terms. What stands out in his controversy-oriented approach is that he includes concisely the disputes about grammatical terms, and that he is not satisfied with mere transfer, but also produces his own unique preferences. In addition, it has been determined that Sabbân used his scientific acquis when explaining grammar terms and analyzed the terms in the light of data on dictionary, rhetoric and logic sciences. It is expected that the article will contribute to researchers who will work in the field of terminology in the discipline of grammar.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Grammar, Term, Sabbân, Hashiyah.

Giriş

Bir dilin kültür ve medeniyet bakımından gelişmişliğinin temel göstergelerinden biri kabul edilen terimler, eğitim öğretim faaliyetleri açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bilim ve sanat dallarında öğretimi amaçlanan konular, hedef kitleye terimler aracılığıyla aktarılmaktadır. Böylece terimler, adeta kod olma özelliği sayesinde bir yandan iletişim diğer yandan da düşünme süreçlerini kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır. Hatta dil-düşünce

ilişkisi bağlamında terimlerin, bilimsel faaliyetler açısından ontolojik olarak varlığının zorunluluk arz ettiği dahi söylenebilir. Çünkü bilim, teknik, sanat ve felsefe gibi alanlarda terimlerden izole çalışmalar yapmak büyük bir kavram kargaşasını da beraberinde getirecektir ve objektif sonuçlara ulaşılması önünde bir engel oluşturacaktır.¹

Öte yandan herhangi bir disiplinin çok fazla terim içermesi İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) da vurguladığı üzere eğitim öğretim faaliyetleri açısından bir zorluğu da beraberinde getirmektedir.² Bu nedenle İslam ilim geleneğimizde kaleme alınan eserlerde, alana özgü terimlerin muhataplar tarafından içselleştirilmesi ve düşünme süreçlerinde aktif bir şekilde kullanılması için özel bir gayret sarf edilmiştir. Söz konusu çabaya dair örnekleri temel metin kitaplarında bulmak mümkündür. Asıl metin kitaplarının yanı sıra "ilmi muhafazaya, devamlılığını sağlamaya ve malumatı olabildiğince kaydetmeye dönük, fonksiyonel ve katılımcı yoğun çabaların ürünlerinden"³ biri sayılan şerh ve hâşiye türü eserlerde de terimlere önem verilmiştir.

Bu makalede incelenen eser, Ebu'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân'a (öl. 1206/1792) aittir. Sabbân, bu eserini Nüreddin Ali b. Muhammed el-Üşmûnî'nin (öl. 918/1513) İbn Mâlik'in *Elfiyye* adlı manzumesi üzerine yazdığı *Menhecu's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* isimli şerhine bir hâşiye olarak kaleme almıştır.⁴ Sabbân üzerine yapılan akademik çalışmalarda hâşiyenin nahiv metodu ya da müellifin Arap diline katkısı gibi konulara odaklanılmıştır.⁵ Hâşiye üzerinde terimler bağlamında müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. "Sabbân'ın Nahiv Terimlerine Yaklaşımı" başlıklı çalışmamız, söz konusu boşluğu doldurmak gayesiyle yapılmıştır. Bu makale, nahiv terimlerinin izah şekillerinin tespit edilmesinin yanı sıra terimlerin farklı disiplinlerden de istifade edilerek açıklanmasının imkânını ortaya koymas

¹ Salim Pilav, "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 16/1 (2008), 267; Bilginer Onan, "Dil Eğitiminde Kullanılan Bilimsel Terminoloji Üzerine Bir Tasnif Çalışması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/34 (2016), 52.

² Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (Dımaşk: Dârü'l-Belhî, 2004), 1/334.

³ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz (Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not)* (İstanbul: Dergâh, 2014), 19.

⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Müessesstü'r-Risâle, ts.), 3/516; Zülfikar Tüccar, "Sabbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/335.

⁵ Bk. Selman Ebu Semmûr Ziyad Muhammed, *el-Fikru'l-Lugavî 'inde's-Sabbân fi Hâşiyetihi 'ale'l-Üşmûnî* (Ürdün: Mu'tah, 2006); Hüseyin Çiçek, *Nahiv Literatüründe Yöntem ve Sabbân Hâşiyesi Örneği* (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslam Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Ahmet Harman, *Muhammed Sabbân ve Belâgat'a Dair Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Orhan İyışenyürek, "Muhammed es-Sabbân'ın Arap Diline Katkıları", *Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni* 1, 2022, 249-275. Müellif hakkında yapılan diğer çalışmalar için bk.: Harman, *Muhammed Sabbân ve Belâgat'a Dair Görüşleri*, 42-43.

açısından önem arz etmektedir. Öte yandan söz konusu araştırmanın, terimler ve İslâm ilim geleneğinde şerh-hâşiye literatürü üzerinde yapılacak çalışmalara katkı sunması öngörülmektedir.

1. Terimlere Genel Bir Bakış

Terim sözcüğü, Latince “sınır, son” anlamına gelen “terminus” kelimesine benzetilerek “derlemek” ifadesinin eski bir kullanımı olan “termek” fiilinden türetilen bir kavramdır.⁶ Batı dillerinde terim kelimesi term, tèmrine, terme ve termino gibi sözcüklerle ifade edilmektedir.⁷ Arapçada ise terimi ifade etmek üzere genellikle “anlaşmak, ittifak etmek ve uzlaşmak,” anlamlarını içeren “ıstılâh” tabiri kullanılmaktadır. Bununla birlikte aynı kökten türeyen ism-i mef’ûl kalıbındaki “mustalah” kavramı da terim kelimesini karşılamak üzere kullanılmaktadır.⁸

Ömer Nasuhi Bilmen, ıstılâh kavramını “muayyen bir cemaatin, bir meslek erbabının bir lafzı mânâyı lûgâvîsinden çıkararak başka bir manada müttefikan istimal etmeleri”⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere ıstılâhlar/terimler, bir ilim veya meslek dalı mensupları tarafından özel ve özgün anlam yüklenen kelime veya terkiplerdir. Ayrıca bir kelimenin terim özelliği kazanabilmesi için terim anlamı üzerinde ilgili olduğu ilim ve sanat mensuplarının ittifakının da bulunması gerekmektedir.¹⁰

Terimler, ait olduğu disiplinle uğraşan ilim adamları tarafından türetilmiş ve zaman içerisinde gelişme kaydetmiştir. İslâm ilim geleneğinde terimler, ilimlerin tasniflerinin yapıldığı Fârâbî’nin (öl. 339/950) *İhsâ’u’l-‘ulûm*’u, Hârizmî’nin (öl. 387/997) *Mefâtihu’l-‘ulûm*’u ya da İbn Sînâ’nın (öl. 428/1037) *Aksâmu’l-‘ulûm*’u gibi eserlerde ele alınmıştır.¹¹ Terimleri konu edinen eserlerin yazımına Seyyid Şerif el-Cürçânî (öl. 816/1413) *et-Ta’rifât* isimli eseriyle büyük bir katkı sunmuş; tıpkı kendinden önceki ilim adamları gibi farklı ilim dallarına dair terimleri bir araya getirmiştir.¹² Cürçânî’den sonra ise Muhammed Abdurraûf el-Münâvî’nin (ö.

⁶ Hamza Zülfişkar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (Ankara: TDK Yayınları, 1991), 20; Pilav, “Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi”, 268.

⁷ Ali Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/2 (2008), 90.

⁸ Halim Öznurhan, “İstilah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/575.

⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınları, ts.), 11.

¹⁰ Cürçânî, Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu’t-ta’rifât* (Beyrut: thk. Âdil Enver Hızır, Dâru’l-Ma’rife, 2007), 31; Öznurhan, “İstilah”, Ek-1/575.

¹¹ Sadreddin Gümüş, “et-Ta’rifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/29.

¹² Muhammed Mahmut Olçun, “Cürçânî Üç Edîbin Klasik Arap Edebiyatına Katkıları”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 66.

1031/1622) *et-Tevkîf 'alâ Mühimmâtî't-ta'rîfî*, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin (öl. 1095/1684) *el-Külliyât'ı* ve Tehânevî'nin (öl. 1158/1745'ten sonra) *Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm'u* gibi ansiklopedik sayılabilecek eserlerde terimler incelenmeye devam etmiştir.¹³ Tefsir, hadis ve fıkıh gibi dînî ilimlerin yanı sıra Arap dilinin gramer boyutuyla ilgilenen nahiv ilminde de pek çok terim kullanılmaktadır.

2. Nahiv Terimleri

“Nahiv terimleri” ifadesiyle maksat, sözlük anlamından çıkıp salt nahiv disiplinine özgü, sözlük anlamından başka bir anlam kazanan kelimelerdir. Örneğin “i'râb” ifadesi ele alınırsa, bu kelime sözlükte pek çok anlamda kullanılmaktadır. Buna karşı nahiv ilminde ise söz konusu kelime, gramere özgü olarak “kelimenin sonundaki değişimi” ifade etmektedir.¹⁴ Nahiv ilmine ait terimlerin ortaya çıkışı, doğal olarak bu ilmin doğuşuyla eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Başta “nahiv” terimi olmak üzere Arapçanın gramer yönüyle ilgili ilk terimler, Ebul-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) tarafından üretilmiştir.¹⁵ Ebu'l-Esved o gün kullanılan Arapça'yı ölçü olarak kelimenin ilk anlamına dayalı bazı terimler geliştirmiştir.¹⁶ Ondan sonra Nasr b. Âsım (ö.87/706), Abdurrahman b. Hürmüz (ö.117/735), Yahyâ b. Ya'mer (ö.127/745), İsâ b. Ömer es-Sekafî (öl. 149/766) ve Ebû Amr b. el-Alâ (öl. 154/771) gibi isimler nahve dair terimlerin gelişimine katkı sunmuşlardır.¹⁷

Nahiv terimlerine dair isimlendirme faaliyetleri Halil b. Ahmed (öl. 175/791) ve öğrencisi Sîbeveyhi (öl. 180/796) tarafından da devam ettirilmiştir. Bu iki dilbilgini, önceki âlimler gibi Arapların günlük hayatta kullandıkları kelimeleri esas alarak gramer sahasında kelimenin sözlük anlamından farklı manada kullanılan terimler üretmişlerdir.¹⁸ Özellikle Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* isimli eserinin, nahiv ilminde terminolojinin yerleşmesi ve sonraki nesillere aktarılmasında özel bir yeri vardır. Nahiv terimlerinin ortaya çıkışına ilişkin yapılan çalışmalarda, söz konusu eserin sarf, lügat ve belâgat gibi dil ilimlerine dair terimleri

¹³ Gümüş, “et-Ta'rîfât”, 40/29. Günümüzde hadis, fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi alanlara dair terimleri açıklayan Türkçe eserler de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk.: Harun Ögmüş, *İlahiyat Araştırmaları Kılavuzu* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 58.

¹⁴ Cürcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 34; Avad Hamd Kûzî, *el-Mustalahu'n-nahvî neş'etuhu ve tetavvuruhu hatte evâhiri'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî* (Riyad: et-Tibâ'atu'l-'Arabiyye es-Su'udiyye, 1401), 21.

¹⁵ Ali Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/2 (2008), 104.

¹⁶ Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 173.

¹⁷ Kûzî, *el-Mustalahu'n-Nahvî*, 53; Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, 2008, 99-101; Encümen Bayram - Kiyasettin Arslan, “Mısır Merkezli Yürütülen Fasih Arapçayı Tahrif Çalışmaları”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 23/1 (2023), 223-224.

¹⁸ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 173.

barındırmakla birlikte nahiv disiplininde “en önemli ilk ve hacimli kaynak” sayıldığı dile getirilmektedir.¹⁹

Nahiv ilminde kullanılan terimler, tarihî süreç içerisinde bir gelişim ve ilerleme kaydetmiştir. Her ne kadar bir kelimenin terim hüviyetini kazanabilmesi için üzerinde meslek erbabının ittifak etmesi gerekse de kimi zaman terimler, bazı ekoller ya da birtakım kişiler tarafından farklı kavramlarla ifade edilmiştir.²⁰

Nahiv alanında terimlere ilişkin ilk çalışmaların coğrafya itibarıyla Basra’da yapıldığı görülmektedir. Basralı âlimlerin derslerine katılan bir grup nahiv bilgini, Kûfe’ye giderek Arap dili üzerindeki çalışmalarını burada devam ettirmişlerdir. Kûfeli âlimler, zamanla Basra mektebinin nahiv metodunu takip etmeyi bırakarak hicrî ikinci yüzyıl sonlarında kendilerine özgü bir yöntem ortaya koymuşlardır. Kûfe’de özellikle Ali b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805) ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) gibi önde gelen nahivcilerin yetişmesiyle birlikte Basra-Kûfe dil mektepleri arasındaki ihtilaflar artmıştır. Söz konusu durum Arap edebiyatına dair ürünlerin kayıt altına alınması ve gramer kurallarının belirlenmesi gibi faaliyetlere yansımıştır.²¹ Dolayısıyla nahiv tarihinde Basra ve Kûfe ekollerinin dile yaklaşım yöntemleri, tercih ettikleri nahiv terimlerinde de etkili olmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki nahiv ilminde Basralı ilim adamlarının ortaya koydukları sistem ve buna bağlı olarak ihdas ettikleri nahiv terimleri pek çok bölgede genel kabul görmüştür.²² Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki terimleri farklı isimlendirme çabalarına ek olarak, i’tizâlî görüşleri benimseyen bazı nahivcilerin bu ekolleri takip etmek yerine bireysel tutum sergilemelerinin, terimler üzerindeki çatışmayı olumsuz yönde etkilediği de belirtilmektedir.²³ Sabbân’ın nahiv terimlerine yaklaşımından önce müellifin hayatı ve hâşiyesi hakkında bilgi vermek konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

¹⁹ Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, 104.

²⁰ Detaylı bilgi için bk. Kûzî, *el-Mustalahü'n-Nahvî*, 24.

²¹ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2008), 154-155; Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel (Ankara: Vadi Yayınları, 2012), 107; Hulusi Kılıç, “Kûfiyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/345-346.

²² Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 167; M. Cevat Ergin, “Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/1 (2003), 51.

²³ Rıfat Akbaş - Mehmet Şirin Çıkar, “Nahivciler Arasındaki İhtilafların Gramer Kavramlarına Yansıması”, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 41 (2018), 329.

3. Sabbân Ve Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Üsmûnî İsimli Eseri

Sabbân'ın tam künyesi Ebu'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân'dır. Mısır'da dünyaya gelen Sabbân, ilim tahsiline Kâhire'de başlamıştır. Yaşadığı dönemin ileri gelen pek çok ilim adamının ders halkalarına katılmıştır.²⁴ Kaynaklarda Sabbân'ın nahiv ve belâgat gibi dil ilimlerinin yanı sıra tefsir ve hadis gibi naklî ilimleri tahsil ettiği bununla birlikte mantık ve cedel gibi aklî ilimlerle de meşgul olduğu belirtilmektedir.²⁵ Sabbân, tasavvuf ile de meşgul olmuş; Şâzelî tarikatının ileri gelenlerinden Muhammed Sâdât b. Vefâ'dan istifade etmiş ve bu tarikatın esaslarını da Şeyh Abdulvehhâb b. Abdisselâm el-Affî'den (öl. 1172/1758) öğrenmiştir.²⁶

Sabbân hayatı boyunca pek çok talebe yetiştirmiştir. Cebertî (öl. 1825), *Acâ'ibu'l-âsâr* isimli tarih kitabında Sabbân'ın Mısır ve Şam bölgelerinde ilim adamları tarafından tanındığını, sahip olduğu ilmî müktesebatıyla büyük bir şöhret elde ettiğini vurgulamaktadır.²⁷ Sabbân, kısa bir süre İmam Şâfîî Türbesi'nde muvakkitlik yapmış ardından Ezher Camii'nin karşısında inşa edilen bir mescitte bu görevine devam etmiştir.²⁸ Kaynaklarda Sabbân'ın ilmî liyakatiyle Kâhire kadısı Tatarzâde Abdullah Efendi'nin dikkatini çektiği ve onunla dostluk kurduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra dönemin Mısır valisi Kethüdâ Hasan Paşa'nın da Sabbân'a saygı ve hürmet gösterdiği ve ona maddî destek verdiği belirtilmektedir.²⁹ Sabbân, ömrünün sonlarında yakalandığı veba hastalığı nedeniyle hicrî 1206 (m. 1792) yılında vefat etmiş ve Bustân Mezarlığı'na defnedilmiştir.³⁰

Sabbân'ın kaleme aldığı kitaplar incelendiğinde, onun başta dil ilimleri olmak üzere dînî ilimlerde de eserler veren münbit bir âlim olduğu görülmektedir. Dil ilimlerinde *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-İsâm li's-Semerkandiyye*, *Risâle fi 'ilmi'l-beyân*, *el-Kâfiyetü's-şâfiye fi 'ilmeyi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve Müsellesât fi'l-luga* gibi eserleri bulunmaktadır. Diğer disiplinlerde ise *Manzûme fi mustalahi'l-hadîs*, *Manzûme fi dabti ruvâti'l-Buhârî ve Müslim*, *Takrîr 'alâ mukaddimeti Cem'î'l-cevâmi*, *İs'âfû'r-râğibîn fi sîreti siyeri'l-Mustafâ ve fedâ'ili âli beytihi't-tâhirîn* isimli eserleri yazmıştır. Ayrıca

²⁴ Abdurrahman b. Hasan Ceberti, *'Acâ'ibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, thk. Abdurrahîm Abdurrahmân (Kâhire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1997), 2/347; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Müessesetü'r-Risâle, ts.), 3/516; Tüccar, "Sabbân", 35/335.

²⁵ Ceberti, *'Acâ'ibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, 2/347-348.

²⁶ Tüccar, "Sabbân", 35/335.

²⁷ Ceberti, *'Acâ'ibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, 1/347.

²⁸ Ceberti, *'Acâ'ibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, 1/354.

²⁹ Abdurrezzâk b. Hasen İbrâhîm el-Baytâr el-Meydânî, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlis 'aşer* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 1392.

³⁰ Ceberti, *'Acâ'ibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, 1/354.

Sabbân'ın, mantık ilminde Ahdarî'nin (öl. 983/1575-1576) meşhur *es-Süllemü'l-mürevnak fi 'ilmi'l-mantik* adlı manzumesine Ahmed b. Abdilfettâh el-Mollâvî (öl. 1181/1767-1768) tarafından yazılan şerh üzerine bir hâşiyesi de bulunmaktadır.³¹

Müellifin en meşhur eseri, araştırmamızda nahiv terimleri bağlamında incelediğimiz *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî* isimli kitabıdır. Şevki Dayf (1910-2005), Sabbân'ın bu hâşiyesini Osmanlı döneminde nahiv alanındaki faaliyetlerin aktif ve canlı bir şekilde devam ettiğine örnek olarak göstermektedir.³²

Söz konusu eserin mukaddime bölümünde Sabbân, bu kitabın bir hâşiye çalışması olduğunu vurgulayarak Üşmûnî'nin *Menhecu's-sâlik* isimli kitabını takip edeceğini belirtmektedir. Ayrıca müellif mukaddimedeki hâşiyesinde uyguladığı metotlara dair bilgiler paylaşmaktadır. Söz konusu yöntemler; Üşmûnî'ye ait ifadeleri daha kolay anlaşılacak bir şekilde açıklaması, nahivciler tarafından ortaya konulan bilgileri özetlemesi, bu bilgileri analiz ederek saptadığı hatalara dikkat çekmesi ve kendi tercihlerine yer vermesidir.³³ Sabbân'ın belirttiği bu metotlardan son ikisi yani dil kurallarına ilişkin yanlışlara dikkat çekmesi ve özgün fikirlerini ortaya koyması önemli bir husustur. Zira bu metotlar hâşiye türünü özgünlükten yoksun bir tekrar ve salt nakilden ibaret gören anlayış sahiplerinin³⁴ objektif ve bilimsel bir perspektifle değerlendirme yapmadıklarını ortaya koymaktadır.³⁵ Öte yandan hâşiye üzerinde yapılan çalışmalarda Sabbân'ın mukaddimedeki vurguladığı metotları ustaca kullandığı belirtilmekte; müellifin, yüz civarı eserden yararlanarak kendinden önceki ilmî birikimi aktarmakla birlikte, bu verileri düşünce süzgecinden geçirdiği, kimi zaman eleştirdiği ve hatta kendi tercihlerini ortaya koyduğu belirtilmektedir.³⁶ Sabbân'ın hâşiyesinin özgünlüğünü ortaya koyan ve bu yönüyle de incelenmeye değer yanlarından biri de nahiv terimlerini izah yöntemidir.

³¹ Eserleri için bk. Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/516; Çiçek, *Nahiv Literatüründe Yöntem ve Sabbân Hâşiyesi Örneği*, 68-71.

³² Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî: 'Asru'd-Düvel ve'l-İmârât: Mısır* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1990), 120.

³³ Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali el-Mısırî Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî 'ala Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 1/9.

³⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Kara, *Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, 64-70.

³⁵ Özgünlükten yoksunluk, taklit ve tekrardan ibaret olma gibi değerlendirmeler İslâmî ilimlerde yaygın bir edebî tür olan ihtisâr literatürü için de yapılmaktadır. Fakat güncel çalışmalar bu iddiaların da gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Bk.: Tunahan Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği", *Dîvân (Dergi)* 28/54 (Ocak 2023), 31-72.

³⁶ Çiçek, *Nahiv Literatüründe Yöntem ve Sabbân Hâşiyesi Örneği*, 72-75.

4. Sabbân Hâşiyesinde Nahiv Terimleri

Sabbân'a göre terimler, ait olduğu disiplin için büyük bir öneme haizdir. Hatta ona göre kitabın telif gerekçelerinden biri, o alandaki terimlerin izah edilip açıklanmasıdır.³⁷ Sabbân, hâşiyede nahve dair terimleri olabildiğince kısa ve öz bir üslupla açıklamaktadır. Eserde terimlerin izahına dair bilgiler, genellikle ilgili konu başlığından hemen sonra verilmektedir. Sabbân'ın terim açıklamaları tahlil edildiğinde onun ihtilaf odaklı ve disiplinler arası yaklaşım sergilediği görülmektedir.

4.1. İhtilaf Odaklı Yaklaşım

Daha önce de ifade edildiği üzere nahiv ilminde kullanılan terimler, zamanla bir gelişim ve ilerleme kaydetmiştir. Bununla birlikte nahiv tarihinde bazı ekoller ya da birtakım kişiler tarafından kimi zaman terimler farklı kavramlarla ifade edilmiştir.³⁸ Söz konusu durum yani terimlerin farklı isimlendirilmesi, nahiv öğretimi açısından bir meşakkati de beraberinde getirmektedir.³⁹

Eserinde Basrâ-Kûfe ekollerinin gramer kurallarındaki ihtilaflarından söz eden Sabbân,⁴⁰ söz konusu dil okullarının nahiv terimlerini farklı isimlendirmelerine de dikkat çekmektedir. Örneğin “harf-i cerr” terimini semantik olarak inceleyen müellif, zikredilen terimin Basralı âlimlere ait olduğunu; Kûfeli nahivcilerin ise bu ıstılah yerine “hurûfu'l-izâfet” kavramını tercih ettiklerini nakletmektedir.⁴¹

Bir hâşiyeye yazarı olarak Sabbân'ın nahiv terimlerine ihtilaf odaklı yaklaşımında üzerinde durulması gereken diğer bir husus, Üşmûnî'nin kapalı bulduğu ifadelerini açıklamasıdır. Örneğin Üşmûnî, mef'ûl konusunda “mef'ûl-ü fih” terimine yer vermekte, ardından bu terimin “zarf” şeklinde de isimlendirildiğine dikkat çekmektedir. Sabbân ise Üşmûnî'nin bu açıklamasındaki kapalılığı kaldırmak üzere “zarf” terimini benimseyen kişilerin Basralı âlimler olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Sabbân “mef'ûl-ü fih” ve “zarf” kavramları dışında bu terime ilk dönem nahivcilerinden Alî b. Hamza el-Kisâî'nin (öl. 189/805) “sıfat”, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın ise (öl. 207/822) “mahal” ismini verdiğini de nakletmektedir.⁴² Görüldüğü gibi Sabbân hem ekol hem de dilciler özelinde terim üzerindeki ihtilafı yer vermektedir. Bununla birlikte müellif, Üşmûnî'nin izahlarını yeterli gördüğü yerde ise terim ihtilaflarına dair bilgi vermekten

³⁷ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/46.

³⁸ Detaylı bilgi için bk. Kûzî, *el-Mustalahu'n-nahvî*, 24.

³⁹ Ergin, “Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”, 51.

⁴⁰ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/205, 131.

⁴¹ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/768.

⁴² Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/648.

kaçınmaktadır. Mesela bedel konusunda Üşmûnî, “bedel” terimin Basralılara ait olduğunu buna mukabil Kûfeli âlimler bu ıstılah yerine “terceme”, “tebyîn” ve “tekrîr” gibi kavramları tercih ettiklerini söylemesi nedeniyle Sâbbân, terim ihtilaflarına dair bir şey zikretmeyerek mükerrer bilgi vermekten kaçınmaktadır.⁴³

Müellifin nahiv terimlerini izah ederken ihtilaf eksenli açıklamaları, salt dil ekolleriyile sınırlı değildir. O, aynı zamanda bir kavramın terimleşme sürecinde ilim adamlarının farklı değerlendirmelerini de eserine taşımaktadır. Söz konusu duruma “nahiv” kavramı örnek olarak verilebilir. Nitekim nahiv sözcüğüne gramerle uğraşan ilim adamları, Sîbeveyhi'den Sabbân'ın yaşadığı döneme kadar farklı anlam içerikleri yüklemişlerdir.⁴⁴ Bu kavramı Üşmûnî, “Arap kelamının endüksiyon/istikrâ yöntemiyle incelenmesi neticesinde belirlenen temel ölçütlere dayanan ve kelâmı oluşturan birimleri inceleyen bir bilim”⁴⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdan hareketle Üşmûnî, “nahiv” kavramının, “sarf” teriminin bir karşılığı kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Çünkü ona göre “nahiv” ıstılahı, geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu için aslında “ilmu'l-'Arabiyye” tabirinin eş anlamlısı olarak kabul edilmelidir. Burada Sâbbân, öncelikle Üşmûnî'nin kullandığı “ilmu'l-'Arabiyye” kavramını açıklamaktadır. Şöyle ki bahsedilen terkip her ne kadar lügat, sarf, iştikâk, nahiv, me'ânî, beyân ve arûz gibi sayıları on ikiye ulaşan dil ilimlerini kuşatsa da, Üşmûnî'nin zikredilen kavram ile kastı daha dar anlamıyla sadece sarf ve nahiv ilimleri olmalıdır. Burada dikkat çeken husus Sabbân'ın, Üşmûnî'nin nahiv terimi üzerindeki çözümlerine karşı çıkmasıdır. Çünkü Üşmûnî'nin izahları, önceki dönem nahiv bilginlerinin görüşlerini yansıtmaktadır. Buna karşı Sabbân, kendi dönemindeki âlimlerin, nahiv kavramını sarf teriminin bir karşılığı olarak kullandıklarını ve bununla da kelimelerin i'râb ve binâ' yönleriyle ilgilenen disiplini kastettiklerini ifade etmektedir.⁴⁶

Bunların yanı sıra Sabbân bazı terimleri izah ederken ihtilâfları nakletmekte, ardından kendi tercihini ortaya koymaktadır. Örneğin müellif “nâibu'l-fâil” kavramını açıklarken pek çok nahivcinin bu kavram yerine “el-mef'ûl ellezî lem yusemme fâ'iluhû” ifadelerini tercih ettiklerini aktarmaktadır. Ardından o, bu iki kavram arasında kıyaslama yaparak daha kısa ve meramı daha iyi ifade ettiği gerekçesiyle “nâibu'l-fâil” terimini diğer tabire tercih etmektedir.⁴⁷ Benzer şekilde Sabbân, marife kelimelerin tasnifinde yer alan “el-mu'arraf bi edâti't-ta'rîf”

⁴³ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1130.

⁴⁴ Âdem Yerinde, “‘Nahiv’ Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci”, *Şarkiyat Mecmuası* 29 (2016), 203-224.

⁴⁵ النحو في الاصطلاح هو العلم المستخرج بالمقاييس المستنبطة من استقراء كلام العرب الموصلة إلى معرفة أحكام أجزائه التي اختلف منها.

⁴⁶ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/28-30.

⁴⁷ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/549.

kavramının “el-mu’arrâf bi el” ifadesine göre daha evla bir kullanım olduğunu; çünkü ikinci terimin Himyer kabilesinin kullanımına göre “em”⁴⁸ ifadesini kapsamadığını söylemektedir.⁴⁹

Sabbân'ın terimler arasındaki farklara değindiği diğer bir yer, ef'alü tafdîl konusudur. Müellif burada nahiv âlimlerinden yaptığı bir nakille “ism-i tafdîl” teriminin, “ef'alü tafdîl” ifadesinden daha evlâ olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü “ism-i tafdîl” terimi, hayr ve şerr kelimeleri gibi “ef'alü” kalıbında bulunmayan kelimeleri de kuşatmaktadır. Daha sonra Sabbân bazı dilcilerin bu iki terim yerine “ism-i ziyâde” kavramını kullandıklarına işaret etmektedir. Nitekim onlara göre “ism-i ziyâde” terimi sadece artış olarak değil; aynı zamanda “echel” kelimesi gibi noksanlık olarak da ziyade anlamı taşıyan kelimelere şâmindir. Burada Sabbân'ın naklettiği tercihlerin bir eleştirisini yaptığı görülür. Şöyle ki birinci tercihteki yani “ism-i tafdîl” teriminin “ef'alü tafdîl” kavramından daha evlâ görülmesi eleştiriye açıktır. Yani “ef'alü tafdîl” teribindeki “ef'alü” ifadesi, hem lafız hem de takdir anlamını ihtiva etmektedir. Diğer bir ifadeyle hayr ve şerr kelimeleri, her ne kadar lafız olarak “ef'alü” kalıbında bulunmasa da; takdîrî olarak bu kalıpta değerlendirilmesi mümkündür. İkinci tercihte yani “ism-i ziyâde” teriminin tercihte ise şöyle bir tevil yapılabilir. “Ef'alü tafdîl” teribindeki “tafdîl” sözcüğünden maksat, mutlak anlamda bir ziyadedir. Bundan hareketle bu ziyâdenin kemâliyette olduğu gibi noksanlıkta da düşünülmesi mümkündür.⁵⁰

Görüldüğü üzere nahiv terimlerine ihtilaf odaklı yaklaşımı sayesinde Sabbân bir yandan kendinden önceki ilmî müktesebatı haşiyesine taşımakta diğer yandan bu tercihlerin bir analizini yapmaktadır. Diğer bir ifadeyle Sabbân, nahiv terimlerinin izahında salt nakille yetinmemiş yeri geldiğinde rivâyet edilen görüşleri tenkit süzgecinden geçirerek tercihte bulunmaktadır. Buna göre Sabbân'ın, terimlerin isimlendirilmesi konusunda kapsayıcılık ve kuşatıcılık gibi özellikleri göz önünde bulunduran tercihler yaptığını da söylemek mümkündür. Onun terimlerin izahında takip ettiği diğer bir metot ise terimleri, disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirmesidir.

⁴⁸ Yemen'de bulunan Himyer kabilesi harf-i ta'rif olarak kullanılan “el” takısını “em” şeklinde kullanmaktadır. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in de “ليس من امير امصيام في امسفر” sözlerinde bu kabilenin tercihini kullandığı belirtilmektedir. Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 111.

⁴⁹ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/274.

⁵⁰ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1009. Sabbân'ın terimler hakkındaki ihtilâf odaklı yaklaşımına dair diğer örnekler için bk.: Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/148.

4.2. Disiplinler Arası Yaklaşım

Sabbân, nahiv ilmine dair terimleri farklı ilmî disiplinlerin verileri ışığında analiz etmektedir. Müellifin nahiv terimlerini açıklarken istifade ettiği ilimleri lügat, belâgat ve mantık şeklinde sıralamak mümkündür.

4.2.1. Lügat

Terimler, her ne kadar kelimenin vaz' edildiği manadan farklı bir anlam kazanarak terim özelliğini elde etseler de sözlük anlamlarının, terimler için büyük bir önemi vardır.⁵¹ Nitekim terimler, sözlük anlamlarıyla ilişkisi gözetilerek "menkûl" ve "mürtecel" şeklinde ikili tasnife tabi tutulmuştur.⁵² Sabbân'ın nahiv terimlerine yaklaşımında ön plana çıkan hususlardan biri de nahiv terimlerini zihinde kalıcı hale getirmek için kelimenin sözlük anlamını zikretmesi ardından bu anlamla ıstilahî mana arasında bir bağ kurmasıdır. Müellifin "alem" terimini izah ederken verdiği bilgiler, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Sabbân "alem" kelimenin sözlükte "dağ, sancak ve alâmet" anlamlarına geldiğini, bir nahiv terimi olarak "alem" sözcüğünün ise bu anlamlardan üçüncüsü yani "alâmet" ifadesinden menkûl olduğunu dile getirmektedir. Ona göre 'alem olan ismin, bir bakıma müsemması için bir alâmet olduğunu söylemek mümkündür.⁵³

Benzer şekilde müellifin "harf-i cerr" teriminde de kelimenin sözlük ve ıstilahî anlamları arasında bir ilişki kurduğu görülmektedir. Şöyle ki "harf-i cerr" terkinde yer alan "cerr" teriminin, "çekmek ve sürüklemek" anlamındaki masdar formunda kullanıldığı söylenebilir.⁵⁴ Bu takdirde söz konusu harflerden birine "harf-i cerr" denilmesinin ardındaki gerekçe, bu harflerin, fiillere ait olan anlamları isimlere taşımalarıdır.⁵⁵ Hâşiyede "alem" ve "harf-i cerr" terimlerine benzer bir çözümleme "cezm" kavramı üzerinde de yapılmaktadır. "Cezm" kelimesinin sözlük anlamının "kesmek" olduğunu belirten Sabbân, muzârî' fiili meczûm kılan

⁵¹ Yaşar Daşkiran, *Arapçada Terim Ve Terim Türetme Yolları* (Ankara: Ankara Üniv. SBE, Doktora Tezi, 2020), 81-82.

⁵² Terim ile sözlük anlamı arasında bir ilgi bulunanlara "menkûl" bir ilgi bulunmayanlara ise "mürtecel" denmektedir. Menkûl isimlerde nâkil şeriat, örfü âm veya örfü hâs olabilmektedir. Burada ele alınan terimlerin sözlük anlamıyla ilişkisinde örfü hâs etkilidir. Bu tür terimlere "ıstilahî menkul" ismi verilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Bilmen, *Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, 1/11.

⁵³ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/200.

⁵⁴ Müellife göre "harf-i cerr" terkindeki "cerr" teriminin "nasb" ve "cezm" gibi i'râb türü olarak da değerlendirilmesi mümkündür. Detaylı bilgi için bk.: Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/768.

⁵⁵ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/768.

harfler hakkında, “cevâzim” teriminin kullanıldığını söylemektedir. Çünkü cezm eden harfler, başına eklendiği muzâri' fiilden ya harekeyi ya da harfi kesmekte yani düşürmektedir.⁵⁶

Örneklerde de görüldüğü üzere Sabbân didaktik amaçlarla nahve dair terimlerin sözlük anlamlarını zikretmekte ve bu anlamlarla ıstilahî manalar arasında bir bağ kurmaya gayret etmektedir. Bununla birlikte kimi zaman müellifin, bir kavramın salt sözlük anlamını zikrettiği ve sözlük ve terim anlamları arasındaki bağın kurulmasını okuyucusuna bıraktığı da görülmektedir. Örneğin müellif, “tenâzu” teriminin sözlükte “çekişme” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ardından nahiv terminolojisinde “tenâzu” ıstilahının “anlam bakımından amel etmesi uygun iki âmilin, bir ma'mûlden önce gelmesi” anlamında kullanıldığını kaydetmektedir.⁵⁷ Burada Sabbân “tenâzu” kelimesinin sözlük ve terim anlamları arasındaki ilişkiye dair herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.

Terim ve sözlük anlamları bağlamında temas edilmesi gereken diğer bir husus, Sabbân'ın bazı nahiv terimlerinin, sözlük anlamından bağımsız bir şekilde bu disipline özgü bir anlam içeriğine sahip olduklarını vurgulamasıdır. Örneğin müellif “كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا” cümlesinde “زَيْدٌ” kelimesinin “كَانَ”nin ismi” şeklindeki i'râbının salt terminolojiden kaynaklandığını diğer bir ifadeyle sözlük anlamıyla bir ilişki kurmanın mümkün olmadığını dile getirmektedir. Çünkü “زَيْدٌ” isminin delâlet ettiği müsemmâ, aslında “كَانَ”nin ismi olmayıp kişiye ait özel bir isimdir.⁵⁸ Sabbân'ın sözlük anlamlarının yanı sıra nahiv terimlerini izah ederken istifade ettiği diğer bir disiplin ise belâgat ilmidir.

4.2.2. Belâgat

Sabbân'ın nahiv terimlerine yaklaşımlarında öne çıkan hususlardan biri de hâşiyesinde terimlerin belâgî izdüşümlerine yer vermesidir. Nitekim Arapçada bir kelimenin terim anlamı kazanması kimi zaman mecâz gibi belâgat enstrümanları üzerinden gerçekleşmektedir.⁵⁹ Daha önce de ifade edildiği üzere Sabbân'ın Arap diline katkısı, sadece nahiv ilmi ile sınırlı değildir. O, aynı zamanda belâgat alanında da kaleme aldığı eserleriyle bu disipline hizmet etmiş bir ilim adamıdır. Müellifin belâgî yönü üzerinde yapılan çalışmalarda onun kendinden önce belâgat eserlerinde yer alan tartışmaları, sistematik bir şekilde aktardığı ve belâgat âlimleri tarafından

⁵⁶ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 4/1411. Bu örneklerin dışında müellifin “atf-ı beyân” kavramının sözlük ve ıstilahî anlamları arasında da bir bağ kurduğu görülmektedir. Bk.: Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1073.

⁵⁷ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/605.

⁵⁸ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/350.

⁵⁹ Daşkiran, *Arapçada Terim*, 81-82.

ortaya konan görüşler arasında tercihte bulunacak düzeyde bir yetkinliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁰

Sabbân'ın eserinde nahiv kurallarının izahında belâgat ilmine dair verilere de yer verildiği görülmektedir. Müellif Üşmûnî'nin ifadeleri üzerinde yapığı çözümlenmelerde belâgat ilmine dair teşbîh, kinâye, isti'âre ve mecâz-ı mürsel gibi kavramlardan istifade etmektedir.⁶¹ Nahiv - belâgat etkileşimi bağlamında dikkat çeken husus, Sabbân'ın nahiv alanında bir eser yazdığına dikkat etmesi bu nedenle de belâgî izahlara kısa ve öz bir şekilde yer vermesidir. Bununla birlikte Sabbân'ın kimi zaman belâgat açıklamalarından sonra hâşiye okuyucusunu belâgata dair ileri okumalar için yazdığı diğer eserlere yönlendirdiğine de tanık olunmaktadır.⁶²

Nahiv terimlerinin izahında belâgat unsurlarının kullanımına “ism-i işâret” ıstılahına dair yaptığı açıklamalar örnek olarak verilebilir. Müellif söz konusu terkipte yer alan “işâret” sözcüğünden hareketle mûşârun ileyh/kendisine işaret edilen şeyin, aslında mahsûsât yani duyu organlarıyla algılanabilir bir şey olduğunu söylemektedir. Ardından kendisine işaret edilen şeyin, mahsûsât dışında zîhnî varlığa sahip şeyler (ma'kûlât) olması durumunda ise bu terimin isti'âre yoluyla kullanıldığını belirtmektedir.⁶³

Müellifin terimlerin belâgî açılımını yaptığı diğer bir yer gayr-ı munsarif konusundadır. Üşmûnî gayr-i munsarif olarak adlandırılan kelimeleri, “أَحْسَنَ” kelimesindeki gibi dokuz illetten iki illet ya da “مَسَاجِدَ” ve “صَحْرَاءَ” kelimelerindeki gibi dokuz illetten sadece bir illet bulunan kelimeler” şeklinde tanımlamaktadır. Üşmûnî'nin bu ifadelerinin izahına Sabbân “illet” terimini açıklayarak başlamaktadır. O, “illet” kavramının ıstılahta “bir şeye, herhangi bir hükmün verilmesine kaynaklık eden husus” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Müellife göre gayr-ı munsarif konusunda hüküm, bir kelimenin sarftan men edilmesi yani kesra ve tenvîn kabul etmemesidir. Bir kelimeye bu hükmün yani sarftan men edilme hükmünün verilmesinin sebebi, bir kelimenin dokuz illetten iki illet ya da iki illet yerine geçen bir illete sahip olmasıdır. Bu bilgilerden hareketle Sabbân, “illet” kavramının terim anlamına dikkat çekerek şu tahlili yapmaktadır: Buradaki “iki illet” olarak adlandırılan iki unsur, şayet bir arada değil de tek başlarına bulunursa söz konusu unsurlara “illet” adının verilmesi doğru olmaz. Çünkü bu unsurlar, “illet” niteliğini sadece bir arada buldukları zaman kazanmaktadırlar. Bu çözümlenmenin ardından Sabbân, nahiv terminolojisinde bu iki unsurun her birinin “illet” terimiyle ifade edilmesinin mecâzî bir kullanımdan kaynaklandığını tespit etmektedir. Şöyle ki

⁶⁰ Harman, *Muhammed Sabbân*, 258-259.

⁶¹ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/10-12.

⁶² Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/13, 60.

⁶³ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 217.

bu ifadede külliyyet alâkası ile birlikte mecâz-ı mürsel sanatı bulunmaktadır. Yani bir şeyin cüz'üne (parçasına), küllün (bütünün) isminin verilmesi söz konusudur.⁶⁴

Nahiv alanında terimlerden bir kısmının tek başına değil de bunun yerine ikili olarak kullanımı esas alınmaktadır. Buna “tahzîr” ve “iğrâ” terimleri örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu ıstılahların sıralanmasına ilişkin Sabbân, dilticilerden yaptığı bir nakilde terim çiftlerinden olumlu anlam çağrışımı yapanların takdîm edildiğine/ilk olarak zikredildiğine ve menfî bir anlam içeriğine sahip olanın ise te'hîr edildiğine/sona bırakıldığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla “tahzîr” ve “iğrâ” terim çiftinden tahzîr, olumlu bir anlam çağrışımında bulunduğu için takdim edilmiş, “iğrâ” ise menfî bir anlam içeriğine sahip olduğu için te'hîr edilmiştir. Müellif, nahiv âlimlerinin “ni'me” ve “bi'se” ıstılahlarında da benzer bir metot izlediklerini ifade etmektedir. Hatta çift kullanımı esas alınan ıstılahların takdim ve te'hîrindeki bu anlam odaklı yaklaşım, sadece dilticiler ile de sınırlı değildir. Nitekim âlimler “va'd-va'îd” ve “sevâb-ikâb” şeklindeki terim çiftlerinde de aynı metodu takip etmişlerdir.⁶⁵ Görüldüğü üzere Sabbân, belâgat disiplininde, ifadelerin öncelik ve sonralıklarının değerlendirildiği takdim-te'hîr konusundaki bilgilerini nahiv alanındaki terimler üzerinde uygulamaktadır.

Sabbân, “nidâ” kavramının sözlükte “çağırma” anlamına geldiğini, bu kelimenin terim anlamının ise “أَدْعُو” : “çağırıyorum” anlamına gelen bir harf ile münâdadan yönelmenin istenmesi” olduğunu söylemektedir. Burada müellifin, ilim adamları arasındaki belâgat içerikli bir tartışmaya dikkat çekmesi, üzerinde durulması gereken bir husustur. Sabbân, bir grup dilticinin “nidâ” kavramının terim anlamına itiraz ettiklerini aktarır. Onlara göre “أَدْعُو” ifadesi belâgat bakımından haberî bir yapıya sahiptir. Buna karşı “nidâ” ise inşâî bir karakter taşımaktadır. Müellif, söz konusu itirazın doğru olmadığını terim anlamında zikredilen “أَدْعُو” sözcüğünün aslında haberî yapıdan inşâî yapıya nakledildiği bilgisini vermektedir.⁶⁶ Görüldüğü üzere müellif, bir yandan terimler üzerindeki belâgat içerikli kendine özgü analizlere yer vermekte, diğer yandan nahiv-belâgat ilişkisini yansıtan farklı görüşlere dikkat çekmektedir. Sabbân'ın, nahiv terimlerine disiplinler arası yaklaşımında üzerinde durulması gereken diğer bir ilim, mantık ilmidir.

⁶⁴ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/151-152.

⁶⁵ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1224.

⁶⁶ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1144.

4.2.3. Mantık

Nahiv eserlerinde mantık ilmine ait kavramlar yoğun bir şekilde ilk defa Rummânî (öl. 384/994) tarafından kullanılmıştır. *el-Hudûd* isimli eserinde gramere dair izahlarında Rummânî cins, nevi' ve hâssa gibi mantık ilminde kullanılan ıstılahları kullanmıştır. Söz konusu iki disiplini mezcetmeye dair çalışmalar, sonraki dönemlerde de devam ettirilmiş ancak kimi zaman bazı dilbilimciler ve mantıkçılar bu yaklaşıma karşı çıkmışlardır. Nahiv-mantık etkileşimini ele alan çalışmalarda söz konusu iki disiplinin İslâm düşüncesinin geç dönemlerinde gittikçe birbirine yaklaştığı ve nahiv eserlerinde mantık ilminin verilerine sıklıklar yer verildiği ifade edilmektedir.⁶⁷

Sabbân yaşadığı çağda Osmanlı dönemi nahiv âlimlerinin eserlerinin karakteristik bir özelliği haline gelen, nahiv-mantık kurgusunu haşiyesine başarılı bir şekilde yansıtmıştır.⁶⁸ O, gramer kurallarını açıklarken cevher, araz, hâssa, kadiyye, mevdu', mahmûl, külliyyât, cins ve nevi' gibi mantık ilmine dair kavramları kullanmıştır. Bu hususta müellifin gramer alanında söz sahibi olan biri olduğu kadar mantık ilmiyle de ilgilendiği, hatta bu alanda daha önce de belirtildiği üzere *es-Süllemü'l-mürevnak* şerhine bir hâşiye kaleme alacak derecede birikime sahip olduğu unutulmamalıdır.⁶⁹

Müellifin gramer terimlerine getirdiği mantıkî izahlar incelendiğinde onun her iki ilimde de kullanılan ancak farklı anlamlar yüklenen terimlere dikkat çektiği görülmektedir. Şöyle ki Sabbân, aynı isme sahip bir terimin söz konusu iki disiplin arasında bir kavram karmaşası oluşturduğunu düşünmekte; bu nedenle de ıstılahın her bir disipline göre ayrı ayrı izahını yapmaktadır. Mesela Sabbân, 'alem konusunda "müfred" kavramının "mürekke" kavramının karşılığı olarak kullanıldığını, aynı terimin i'râb konusunda ise "tesniye" ve "cemi" terimlerine mukabil olduğunu ve mübtedâ konusunda ise "müfred" tabirinin "cümle"ye karşılık geldiğini belirtmektedir. Sabbân sadece "müfred" kavramının gramerdeki farklı anlam içeriklerini aktarmakla yetinmeyip mantık ilminde bu kavramın "lafzının cüz'ü, manasının

⁶⁷ Yunus Cengiz, "Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil: Mollâ Câmî ve Hâşiyelerinde Grameri Aşma Çabası", *Mukaddime* 6/1 (2015), 57-58.

⁶⁸ Ali Muhammed Mahmûd Muhammed, *Tetavvuru'l-'alâkati beyne'l-mantiki'l-Aristû ve'n-nahvi'l-'Arabî* (y.y.: Câmî'atu Esyûd, 2010), 68.

⁶⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3/516.

cüz'üne delâlet etmeyen"⁷⁰ şeklinde tanımlandığını söylemektedir.⁷¹ Sabbân yaptığı bu açıklamalarla aslında kavramların birbirine karıştırılmasının önüne geçmek istemektedir. Nitekim eserinin bir başka yerinde nahiv kurallarını aktarırken “müfred” ifadesinin sözü edilen mantıkî içeriğe sahip bir şekilde kullanımının gramere dair bir terimin, mantık terimiyle karıştırılmasından kaynaklandığını belirtmektedir.⁷²

Sabbân bir kavramı her iki disipline göre ayrı ayrı tanımlamasının yanı sıra terimlerin tanımlarını, mantık süzgecinden de geçirmektedir. Örneğin mantıkta tanımlar “had” ve “resm” gibi başlıklar altında ele alınmaktadır. Bunlardan “had” yakın cins ve fasıl ile; “resm” ise yakın cins ve hâssa ile yapılır. “Resm” olan tanımlarda uzak cins ya da sadece hâssa kullanıldığı takdirde, resm olan tanımın nâkis olduğu belirtilmektedir.⁷³ Sözü edilen mantık ilmine dair bilgiyi Sabbân, “sıfat-ı müşebbehe” teriminin izahında kullanmaktadır. Şöyle ki İbn Mâlik “sıfat-ı müşebbehe” kavramını tanımlarken “sıfat” kelimesini kullanmaktadır. Bu ifade ise mantık ilmine göre “hâssa”ya tekabül etmektedir. Dolayısıyla Sabbân söz konusu İbn Mâlik'in “sıfat-ı müşebbehe” kavramına yaptığı tanımın “had” değil de “resm” olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁴

Sabbân kendinden önceki nahiv bilginlerinin nahiv terimlerine yaptıkları tariflerin mantık ilmi bağlamında kapsamalarını da analiz etmekte; tarifin “efrâdını câmi', ağıârını mâni'” bir özelliğe sahip olup olmadığını sorgulamaktadır. Şöyle ki mantık ilmine göre tanımlar küllî (tümel) müceb (olumlu) bir önerme özelliği taşıdığı için tam tariflerin, tanımlanan aynı mahiyete sahip tüm şeyleri kapsamaması ve aynı özelliğe sahip olmayanları ise dışarıda bırakması beklenmektedir.⁷⁵ Sabbân'ın söz konusu yaklaşımına “nekra”,⁷⁶ “haber”,⁷⁷ “mürtecel”⁷⁸ ve “müsennâ”⁷⁹ kavramları örnek olarak gösterilebilir. O, hâşiyede söz konusu terimlere yapılan

⁷⁰ Mantık disiplininde lafız, müfred ve mürekkeb / müellef olmak üzere ikiye ayrılır. Müfred lafzın bir örneği olarak zikredilen “insân” kelimesini oluşturan harflerden “elif”in “canlı” ya da “nûn” harfinin “nâtik/konuşan” ifadelerine herhangi bir delâleti söz konusu değildir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk.: Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî Ebherî, *Muğni't-tullâb (Şerhu Metni İlsâğûcî)* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2003), 28.

⁷¹ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/205.

⁷² Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/46.

⁷³ Hasan Kuveysinî, *Şerhu's-süllem* (İstanbul: Şefkat Yayıncılık, ts.), 39.

⁷⁴ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/947.

⁷⁵ Ömer Türker, “Tarif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/28.

⁷⁶ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/166.

⁷⁷ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/301.

⁷⁸ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/207.

⁷⁹ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/120.

tariflerin kapsamını inceleyerek efrâdını câmi', ağıyârını mâni' bir özelliğe sahip olup olmadığını analiz etmektedir.⁸⁰

Bunların yanı sıra müellif, nahiv ilminde terimlere yapılan kategorik tasnifleri mantık verilerinden hareketle izah etmektedir. Örneğin Sabbân, kelime gruplarından biri olan ismin "nekra" ve "marife" şeklindeki taksimatını bir grup dilbilginin mantık ilmi açısından değerlendirdiğini nakletmektedir. Onlara göre söz konusu tasnif "mâni'atu'l-huluv" yoluyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu tasnifin "mâni'atu'l-cem" şeklinde yorumlanması doğru değildir.⁸¹

Görüldüğü üzere Sabbân, terimler üzerinde yaptığı analizlerde gramere dair bilgiler aktarmakla yetinmemiş diğer disiplinlerde de sahip olduğu müktesebatı ustalıkla eserine yansıtmiş ve hâşiye okuyucusunun entelektüel olarak gelişimine katkı sunmayı çabalamıştır. Bu bakımdan hâşiye okuyucusunun nahvin yanı sıra mantık ilminde kullanılan kavramlara da hâkim olması gerekmektedir. Söz konusu durum şerh ve hâşiye türleri hakkında Kara'nın yaptığı şu genel değerlendirmelerin Sabbân hâşiyesi için geçerli olduğunu ortaya koymaktadır:

"Şerh ve hâşiye türü eserler sanıldığı gibi aksine sadece okurken başvurulacak metnin problemlerini çözmez; bu onların en alt düzeyde üstlendiği fonksiyonlardan bir tanesidir. Şerh ve hâşiyenin yaptığı esas büyük iş metnin problemlerini çözmek üzerinden bizzat problemi, metni, dili ve ilim talibi olan okuyucusunu bir üst kademeye çıkarması, bunun için onu teşvik etmesi, hatta zorlamasıdır."⁸²

Müellifin terim izahında uyguladığı disiplinler arası metodu ve hâşiye okuyucusunu bir üst seviyeye çıkarma gayreti, terimlerin itikadî içeriğe sahip bir şekilde açıklanması üzerinden de okunabilir.

4.2.4. İtikadî Yaklaşım

Sabbân'ın hâşiyesi her ne kadar nahiv alanında yazılan bir eser olsa da müellif yeri geldikçe kesb⁸³ ve ef'âlu'l-'ibâd (kulların eylemleri)⁸⁴ gibi konularda itikada dair bilgiler de aktarmaktadır. Ayrıca o, dil-düşünce ilişkisi bağlamında kimi zaman gramer kurallarıyla itikat arasında bir bağlantı kurmaktadır. Örneğin Arap dilinde te'accub kalıbında kullanılan ifadelerin Allah Teâlâ hakkında kullanılmasının doğru olmadığını vurgulamaktadır. Çünkü te'accub kalıbı,

⁸⁰ Diğer örnekler için bk.: Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1130, 4/1738.

⁸¹ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/165.

⁸² Kara, *Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, 29.

⁸³ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/26.

⁸⁴ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/578, 579, 626.

bir şeyin ziyâdeyi kabul etmesi durumunda kullanılır. Müellif, Allah Teâlâ'nın sıfatlarının ziyâdeyi kabul etmekten münezzehten olmasından hareketle O'nun hakkında “ما أعلم الله” gibi bir ifadenin kullanımının doğru olmadığını ifade etmekte ve bu konu hakkında âlimler arasındaki görüş farklılıklarına yer vermektedir.⁸⁵

Hâşiyede dil-itikat arasında kurulan bu bağ, terimlerin izahlarına da yansımaktadır. Şöyle ki müellif nahiv terimlerini itikadî izdüşümlerini belirterek incelemektedir. Sabbân'ın “kelâm” kavramı ekseninde yaptığı açıklamalar, söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir. Sabbân'a göre İbn Mâlik, nahiv ilmindeki “kelâm” terimini izah ederken bilinçli bir şekilde “كلامنا” şeklinde bir izâfet terkibi kullanmakta; bununla da dilbilimcilerin terminolojisindeki “kelâm” terimini kastetmektedir. Çünkü nahiv disiplininde kullanılan “kelâm” kavramının konusu, lafızlardır. Dolayısıyla nahiv terminolojisindeki kelâm, ses ve harflerden müteşekkil bir yapıya sahiptir. Burada Sabbân, söz konusu terimin nahiv ve kelâm disiplinleri arasında ortak kullanılan ancak farklı anlamlar yüklenen bir ıstılah olduğunu vurgulayarak kelâm kitaplarında geçen “Kelâmullah” tabirindeki “kelâm” teriminin, nahivcilerin ıstılahından farklı olduğunu belirtmektedir. Müellif Ehl-i Sünnet âlimlerinden yaptığı bir nakille Allah Teâlâ'nın ezeli kelâmının harf ve ses içermekten münezzehten oluşuna dikkat çekmektedir.⁸⁶

Benzer bir şekilde Sabbân, “na't” terimini izah ederken bazı nahiv âlimlerinin bu terim yerine “vasıf” ya da “sıfat” gibi kavramlar tercih ettiklerini nakletmektedir. Burada dikkat çeken husus, müellifin zikri geçen terimler arasındaki nüansa işaret etmesidir. Şöyle ki “na't” terimi “قائم” : “ayakta olan” ve “ضارب” : “döven” ifadelerinde olduğu gibi bir hâlden başka bir hâle geçişi yani değişimi kabul eden ifadeler için kullanılmaktadır. Ne var ki “vasıf” ve “sıfat” ıstılahları ise “na't” terimine göre daha kapsamlı bir anlam içeriğine sahiptir. Diğer bir ifadeyle bu iki terimin, değişimi göstermeyen durumlarda da kullanımı mümkündür. Zikrettiği bu detaydan hareketle Sabbân, Allah Teâlâ'nın sıfatlarının değişimden münezzehten, kadîm sıfatlar olduğunu vurgulayarak “sıfat” ve “vasıf” terimlerinin “Sıfâtullâh” ya da “Evsafuhu” gibi terkiplerde kullanılabilceğini; buna karşın na't teriminin ise Allah'a izâfet edilerek kullanımının caiz olmadığını belirtmektedir.⁸⁷

Görülüyor ki Sabbân'ın nahiv ıstılahlarını itikadî yönden incelemesinin yanı sıra daha önce de belirtildiği üzere lügat ve mantık gibi farklı disiplinlere ait veriler ışığında analiz

⁸⁵ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/968.

⁸⁶ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/36-37.

⁸⁷ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3/1029.

etmesi, eserde yer alan terimleri nahiv ve diğer disiplinler arasındaki etkileşimi göstermesi açısından önemli bir unsur haline getirmektedir.

Sonuç

Terimler/ıstılahlar kullandıkları disipline özgü, ilim adamları tarafından kendilerine özel anlam yüklenen sözcüklerdir. Terimler, bilginin muhatap kitleye intikalini kolaylaştırma ve düşünsel faaliyetleri hızlandırma gibi bir fonksiyon icra etmektedir. Öte yandan terimlerin, ait oldukları disiplinin gelişimiyle eş zamanlı bir şekilde nicelik bakımından artış kaydetmesi ya da bilginlerin terimler üzerindeki farklı değerlendirmeleri didaktik olarak bir zorluğu da beraberinde getirmektedir. Bu zorluğu en aza indirmek üzere literatürde şerh-haşiye türü eserlerde terim kullanımlarına dikkat çekilmekte ve ıstılahlar detaylı analizlere tabi tutulmaktadır.

İlk nüvelerini Ebul-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ile birlikte vermeye başlayan nahiv terimleri, bu ilmin gelişimiyle eş zamanlı bir şekilde ilerleme kaydetmiş kimi zaman nahivcilerin farklı yaklaşımlarının bir nesnesi haline gelmiştir. Nahiv terminolojisi alanındaki bu birikimden istifade eden Sabbân (öl. 1206/1792), *Üşmûnî*'ye ait *Elfiyye* şerhi üzerine yazdığı hâşiyede nahiv terimlerine özel bir önem atfetmektedir. Müellifin nahiv terimlerini ihtilaf odaklı ve disiplinler arası bir bakış açısıyla analiz ettiği görülmektedir. Şöyle ki Sabbân, kimi zaman terimler üzerindeki ekol farklılıklarını okuyucusuna ulaştırmış kimi zaman da terimler üzerindeki ihtilaflarda kendi tercihlerini ortaya koymuştur. Bununla birlikte gramere dair terimleri izah ederken müellifin sahip olduğu ilmî müktesebatı başarılı bir şekilde eserine taşıdığı ve terimleri lügat, belâgat ve mantık ilminin verileri ışığında tahlil ettiği tespit edilmiştir. Sabbân'ın haşiyesindeki terimler odaklı bu çalışma, ilim geleneğimizde haşiye türü eserlerin özgün yönler barındırdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırmanın nahiv terminolojisi alanında yapılacak çalışmalara katkı sunması da beklenmektedir.

Kaynakça

- Akbaş, Rifat - Çıkar, Mehmet Şirin. "Nahivciler Arasındaki İhtilafların Gramer Kavramlarına Yansıması". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 41 (2018), 309-337.
- Bayram, Encümen - Arslan, Kıyasettin. "Mısır Merkezli Yürütülen Fasih Arapçayı Tahrif Çalışmaları". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 23/1 (2023), 219-234.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları, ts.
- Bulut, Ali. "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/2 (2008), 89-104.
- Ceberti, Abdurrahman b. Hasan. 'Acâ'ibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr. thk. Abdurrahîm Abdurrahmân. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997.
- Cengiz, Yunus. "Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil: Mollâ Câmî ve Hâşiyelerinde Grameri Aşma Çabası". *Mukaddime* 6/1 (2015).
- Cürçânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: thk. Âdil Enver Hızır, Dâru'l-Ma'rife, 2007.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Çiçek, Hüseyin. *Nahiv Literatüründe Yöntem ve Sabbân Hâşiyesi Örneği*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2020.
- Daşkiran, Yaşar. *Arapçada Terim Ve Terim Türetme Yolları*. Ankara: Ankara Üniv. SBE, 2020.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2008.
- Dayf, Şevki. *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî: 'Asru'd-Düvel ve'l-İmârât: Mısır*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1990.
- Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî. *Muğni't-tullâb (Şerhu Metni Îsâğûcî)*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2003.

- Erdoğan, Tunahan. "Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği". *Dîvân (Dergi)* 28/54 (Ocak 2023), 31-72.
- Ergin, M. Cevat. "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 39-66.
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Gümüüş, Sadreddin. "et-Ta'rîfât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/29-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Harman, Ahmet. *Muhammed Sabbân ve Belâgat'a Dair Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, 2021.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 2004.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İyişenyürek, Orhan. "Muhammed es-Sabbân'ın Arap Diline Katkıları". *Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni* 1. 249-275, 2022.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz (Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not)*. İstanbul: Dergâh, 3. Basım, 2014.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Müessestü'r-Risâle, ts.
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kuveysinî, Hasan. *Şerhu's-süllem*. İstanbul: Şefkat Yayıncılık, ts.
- Kûzî, Avad Hamd. *el-Mustalahu'n-nahvî neş'etuhu ve netavvuruhu hatte evâhiri'l-karni's-sâlisi'l-Hicrî*. Riyad: et-Tıbbâ'atu'l-'Arabiyye es-Su'udiyye, 1401.
- Mahmûd Muhammed, Ali Muhammed. *Tetavvuru'l-'alâkati beyne'l-mantiki'l-Aristû ve'n-nahvi'l-'Arabî*. y.y.: Câmi'atu Eşyûd, 2010.

- Meydânî, Abdurrezzâk b. Hasen İbrâhîm el-Baytâr. *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karni's-sâlis 'aşer*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1993.
- Olçun, Muhammed Mahmut. "Cürcânlı Üç Edîbin Klasik Arap Edebiyatına Katkıları". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 61-68.
- Onan, Bilginer. "Dil Eğitiminde Kullanılan Bilimsel Terminoloji Üzerine Bir Tasnif Çalışması". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/34 (2016), 51-67.
- Öznurhan, Halim. "İstilah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/275-576. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Pilav, Salim. "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 16/1 (2008).
- Sabbân. *Hâşiyetu's-Sabbân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Tüccar, Zülfikar. "Sabbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Türker, Ömer. "Tarif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yerinde, Âdem. "'Nahiv' Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci". *Şarkiyat Mecmuası* 29 (2016), 193-238.
- Ziyad Muhammed, Selman EbuSemmûr. *el-Fikru'l-Lugavî 'inde's-Sabbân fî Hâşiyetihi 'ale'l-Üşmûnî*. Ürdün: Mu'tah, 2006.
- Zülfikar, Hamza. *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları, 1991.

Sabbân's Approach to Nahiv Terms

Assist. Prof., Turan BAHŞI

Extended Summary

Terms, which are considered one of the basic indicators of the development of a language in terms of culture and civilization, are also of great importance in terms of education and training activities. The subjects intended to be taught in the branches of science and art are conveyed to the target audience through terms. Thus, terms facilitate and accelerate both communication and thinking processes, thanks to their ability to be codes.

Terms/phrases are words that are specific to the discipline in which they are used and have special meanings attributed to them by scientists. The increase in quantity of terms simultaneously with the development of the discipline to which they belong or the different evaluations of scholars on the terms brings with it a didactical difficulty. In order to minimize this difficulty, attention is drawn to the use of terms in commentary-type works in the literature and the terms are subjected to detailed analysis. Syntax terms, which began to give their first nuclei with Ebul-Esved ed-Düelî (d. 69/688), progressed simultaneously with the development of this science and sometimes became an object of different approaches of grammarians. One of the scholars who benefited from the aforementioned knowledge in the field of grammar terminology is Sabbân.

In this research, Sabbân's (d. 1206/1792) treatment of grammar terms in his annotation on the *Elfiyye* commentary of Üşmûnî (d. 918/1513) is examined. The research focused on the syntax terms found in the annotation, and grammatical rules were excluded from the scope of the study. In this study, which was based on the document analysis method, one of the qualitative research techniques, the concept of terminology was first discussed and the terms used in the science of grammar were mentioned. Then, Sabbân's approach to syntax terms was tried to be determined by scanning and classification methods. According to Sabbân, terms are of great importance for the discipline they belong to. In fact, according to him, one of the reasons for copyrighting the book is to explain and explain the terms in that field. When the author's terminology explanations are analyzed, it is seen that he displays a conflict-oriented and interdisciplinary approach.

What stands out in his controversy-oriented approach is that he includes concisely the disputes about grammatical terms, and that he is not satisfied with mere transfer, but also produces his own unique preferences. In

addition, it has been determined that Sabbân used his scientific *acquis* when explaining grammar terms and analyzed the terms in the light of data on dictionary, rhetoric and logic sciences. One of the issues that stands out in Sabbân's approach to grammar terms is that he mentions the dictionary meaning of the word and then establishes a connection between this meaning and the terminological meaning in order to make the grammar terms permanent in the mind. On the other hand, the author also includes the rhetorical projections of the terms in the annotation. As a matter of fact, in Arabic, a word sometimes gains its literal meaning through rhetorical instruments such as metaphor. What needs to be emphasized here is that Sabbân is a scientist who not only contributed to the Arabic language in the field of grammar, but also served this discipline with the works he wrote in the field of rhetoric. Sabbân also includes his own rhetorical analyzes on the terms and draws attention to different views reflecting the relationship between syntax and rhetoric.

Another science that should be emphasized in Sabbân's interdisciplinary approach to grammar terms is the science of logic. Sabbân was not content with conveying information about grammar in his analysis of terms, but also skillfully reflected his knowledge in the science of logic into his work. With this, he tried to contribute to the intellectual development of the reader of the poem. In this regard, the reader of the annotation must have knowledge of the concepts used in the science of logic as well as the grammar. The author's interdisciplinary method in explaining the terms and his effort to take the reader of the annotation to the next level can also be read through the explanation of the terms with doctrinal content.

Sabbân's analysis of grammar terms in the light of data from different disciplines such as dictionary and logic, as mentioned before, in addition to examining the grammar terms from a theological perspective, makes the terms in the work an important element in terms of showing the interaction between grammar and other disciplines. It is expected that the article will contribute to researchers who will work in the field of terminology in the discipline of grammar.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Grammar, Term, Sabbân, Hashiyah.

